

Світлана Іваницька

**ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ
У ПУБЛІЦИСТИЧНИХ І ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНИХ ПРАЦЯХ
СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА
(1900-ті – 1920-ті роки)**

DOI: 10.5281/zenodo.5089623

© С. Іваницька, 2021. СС BY 4.0

У центрі уваги запропонованої студії перебувають два представники різних поколінь українського руху: Пантелеймон Куліш (1819–1897) і Сергій Єфремов (1876–1939). **Мета статті:** з'ясувати механізм конструювання в публіцистичних і літературно-критичних працях С. Єфремова образів старшої генерації українства. «людей 1840-х років», простежити головні шаблони еволюції в ставленні Єфремова до постаті й спадщини Куліша. **Джерелами** послугували передусім праці С. Єфремова 1900–1920-х рр., найважливішими з яких є «Без синтезу. Пам'яті Куліша» (1912; нова редакція – 1924), «Новий похорон Куліша» (1908), «Біля початків української критики (Куліш як літературний критик)» (1919), «Провіяний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша» (1927), мемуари й щоденники, громадсько-політична й культурологічна публіцистика С. Єфремова. У 1900-ті рр. в своїх спостереженнях критик тяжів здебільшого до соціально-психологічного трактування постаті П. Куліша. Суттєвим у контексті розглянутої проблеми є поняття «комунікативної дії», запозичене з методологічного арсеналу феноменологічної соціології (А. Шюс, Ю. Габермас), яке вимагає, щоб дійові особи були розглянуті як суб'єкти, які говорять і слухають, тісно пов'язані з об'єктивним, соціальним або суб'єктивним світом; щоб висували певні претензії на значущість того, про що вони говорять і думають, в чому переконані. Вільна та відкрита комунікація, прибічником якої був у публіцистиці та громадському житті С. Єфремов, підтверджує актуальність цих ключових понять для історико-біографічних досліджень. У публіцистичних текстах С. Єфремова, присвячених представникам старшої генерації українського руху, наявні інтерпретація і репрезентація минулого як складові колективної пам'яті.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, Сергій Єфремов, публіцистика, комунікативна дія, покоління.

Минуло 200 років із дня народження «гарячого Куліша», але його своєрідна особистість і творчий доробок продовжують приваблювати увагу дослідників. Не менш вагомим є питання щодо рецепції його праць представниками покоління «Молодої України», до якого належав Сергій Олександрович Єфремов (1876–1939)¹. Видатний історик літератури, критик, фундатор новітньої української журналістики, громадсько-політичний діяч засобами публіцистики майстерно «конструював» образи відомих діячів, артикулював їхні наміри та ідеї в «тканину» сучасності та сприяв фіксації їхніх заслуг у пам'яті наступних поколінь. У публіцистичних текстах С. Єфремова, присвячених представникам старшої генерації українського руху, наявні інтерпретація і репрезентація минулого як складові колективної пам'яті. Але, друкуючись на шпальтах періодичних видань, Сергій Олександрович був не просто журналістом. У цьому випадку він виконував соціально сконструйовану й історично обумовлену роль «інтелектуала», бо виступав посередником між культурними й політичними сферами, представляючи власні ідеї та мотиви й водночас виконуючи «соціальне замовлення». На прохання редакцій газет «Рада», «Киевская мысль», журналів «Літературно-науковий вістник» (далі – «ЛНВ»), «Киевская старина», «Русское богатство», «Голос минувшого» та деяких інших періодичних видань С. Єфремов писав ювілейні статті, некрологи, пропам'ятні нариси, есеї, виконуючи функцію посередника (медіатора) й «перекладача» (інтерпретатора) між різноманітними сферами діяльності та соціальними групами. Усі соціальні й національні рухи модерної доби продукували «сво-

¹ Докладніше див.: Іваницька С.Г., Демченко Т.П. Сергій Єфремов: «Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці» / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. Київ: Парламентське вид-во, 2020. 568 с. – (Політичні портрети); Іваницька С. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: Історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 рік): монографія. Херсон: Гельветика, 2018. 596 с.

їх» інтелектуалів, у яких формально могло не бути спеціальної освіти (дійсно, у Єфремова не було фахової історичної або філологічної освіти, але була базова юридична освіта та широка самоосвіта у царині літературознавства, історії, економічної теорії). Ці інтелектуали формулювали стратегію й цінності руху, творили образи колективної пам'яті, забезпечували неперервність культурної традиції. У цьому полягала їхня важлива й незамінна функція у процесах націєтворення.

Мета статті – виокремивши серед «людей 1840-х років» постать Пантелеймона Куліша, який посів унікальне місце серед представників українофільсько-романтичної доби «збирання спадщини», простежити в публіцистичних і літературно-критичних працях С. Єфремова еволюцію в ставленні до його особи й доробку, показати особливості конструювання «образів» діячів старшої генерації українства.

У методологічному сенсі суттєвим у контексті розглянутої проблеми є поняття «комунікативної дії», запозичене з арсеналу феноменологічної соціології (А. Шюц, Ю. Габермас), яке вимагає, щоб дійові особи були розглянуті як суб'єкти, що говорять і слухають; щоб були пов'язані тісними відносинами з об'єктивним, соціальним або суб'єктивним світом, висували певні претензії на значущість того, про що вони говорять і думають, у чому вони переконані. Вільна та відкрита комунікація, прибічником якої в публіцистиці та громадському житті був С. Єфремов, підтверджує актуальність цих ключових понять для історико-біографічних досліджень. Ставлення окремих суб'єктів до світу завжди опосередковане та релятивоване можливостями комунікації з іншими людьми, їхніми суперечками й здатністю прийти до згоди. Таким чином, «життєсвіт» та «комунікативна дія» становлять взаємодоповнюючі поняття: комунікативна дія відбувається всередині життєсвіту, він стає тим трансцендентальним місцем, де стикаються той, що говорить, та той, що слухає. Вони критикують один одного та вирішують конфлікти, що утворює «контекстно-утворюючий фон процесів досягнення взаєморозуміння»².

Джерелами дослідження послуговували передусім праці С. Єфремова 1900–1920-х рр., найважливішими з яких є «Без синтезу. Пам'яті Куліша» (1912; нова редакція – 1924), «Новий похорон Куліша» (1908), «Біля початків української критики (Куліш як літературний критик)» (1919), «Провіянний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша» (1927). У нагоді стали також мемуари й щоденники С. Єфремова, його громадсько-політична й культурологічна публіцистика. Значна частина відповідних текстів критика нещодавно оприлюднена нами в ґрунтовному археографічному виданні³.

Пантелеймон Олександрович Куліш (26 липня (7 серпня) 1819, містечко Вороніж, Глухівський повіт, Чернігівська губернія – 2 (14) лютого 1897, хутір Мотронівка, Борзнянський повіт, Чернігівська губернія) – письменник, історик, публіцист, етнограф, літературний критик, перекладач, редактор, видавець, громадський діяч, одна з найяскравіших, і водночас найбільш складних для розуміння постатей українського XIX ст. За оцінкою Ю. Луцького, як за життя, так і після смерті П. Куліш був суперечливою фігурою. Його акцент на розвитку окремої локальної української високої культури, за одночасного відстоювання політичного союзу з Росією, не знайшов симпатій серед українських народників. Після 1850 р. під час інтенсивної письменницької та видавничої діяльності він залишався осторонь організованого українського громадського життя. Безкомпромісність та егоцентризм П. Куліша часто бували каменем спотикання в його стосунках з іншими. Проте навіть опоненти визнавали його досягнення⁴. Довгий час вивченню колосального інтелектуального надбання П. Куліша перешкоджали відсутність систематизації та повноцінного опрацювання доробку (зокрема, архівних джерел).

На думку І. Гирича, із відстані часу помітно, що «він був одним з творців модерної України, закладав ті фундаментальні основи світовідчуття українця, які згодом розвивалися, модифікувалися й, зрештою, стали невід'ємною частиною української філософії історії»⁵. Узагальнюючи в своєму новітньому дослідженні «особливий шлях» П. Куліша, І. Гирич пише, що «потрійний зрадник» насправді намагався послідовно вибудувати консервативну візію української історії, бо вважав, що лише майновиті верстви суспільства

² Див.: Габермас Ю. Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації. Першоджерела комунікативної філософії / Пер. з нім. Л. Ситниченко. Київ: Либідь, 1996. С. 84–91.

³ Єфремов С. *Personalia: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, сільветки, некрологи, рецензії, полеміка): В 2-х томах. Т. 1 / Упорядник – С.Г. Іваницька. Запоріжжя–Херсон: Гринь Д. С., 2016. 468 с.; Єфремов С. *Personalia: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, сільветки, некрологи, рецензії, полеміка): В 2-х томах / Упорядник С. Г. Іваницька. Т. 2. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 488 с.**

⁴ Luckyj G. Kulish, Panteleimon. *Internet Encyclopedia of Ukraine*. URL: <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CK%5CU%5CKulishPanteleimon.htm>. Також див.: Luckyj G. Panteleimon Kulish: A Sketch of His Life and Times. Boulder, Colo 1983. 176 p.

⁵ Гирич І. [Рецензія]: Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2006. Вип. 10/11. С. 799–802.

здатні стати матеріальною підпорою та стрижнем національного відродження у другій половині XIX ст. «Його заносило на крайнощі, він не зміг втримати до рівноваги. На заваді успіхові серед широкого загалу були амбітний характер і непогамовані лідерські претензії. Він відмовлявся від того, до чого ще недавно закликав... Його орієнтації на проросійську, пропольську моделі політичного буття України були спробами вироблення українського шляху, що спирався не на містичні особливості, а на суспільні форми, що розквітнули в сусідів»⁶.

Осмилюючи історіософські основи Кулішевого наукового спадку, О. Ясь зазначає, що взагалі Куліш привертає увагу «своїми незвичайними інтелектуальними поворотами думки, дивовижною як на ті часи світоглядною еволюцією, здатністю до інтуїтивного проникнення в сутність історичного руху, егоцентричною вдачею та масштабною і розмаїтою творчою спадщиною». Дослідник підкреслює, що історичні студії П. Куліша цікаві як мінімум з кількох перспектив: з одного боку, вони репрезентують в особі молодого Куліша чільного представника романтичної історичної думки 1840–1850-х рр.; з іншого – у постаті зрілого Куліша спостерігаємо конфронтацію пізнього романтизму, що спирався на позитивістські та цивілізаційно-культурницькі мотиви, з козакофільською візією української історії раннього Куліша. О. Ясь зауважує, що «ця самотня інтелектуальна метаморфоза й до сьогодні перебуває у сфері зацікавлень багатьох науковців, які пропонують різноманітні тлумачення» та доходить висновку, що «погляди та світогляд П. Куліша формувалися спершу в руслі традиційної апології козаччини з виключною увагою до її творчої та конструктивної ролі в українській історії», що «творча натура Куліша вирізняється загостреним мистецьким відчуттям як навколишнього світу, так і минувшини», і що «історія народу сприймалася Кулішем як своєрідна морально-естетична система, у межах якої й складалася взаємовідносини між різними етносоціальними спільнотами»⁷.

Основи сучасного кулішезнавства було закладено у 1917–1920-і рр., коли поряд із науковцями старшої генерації почало працювати нове покоління дослідників. На думку філолога О. Федорука, історико-літературний аспект вивчення П. Куліша започаткував С. Єфремов у праці «Історія українського письменства» (1911)⁸. У програмовій статті «Провіянний Куліш: Характер і завдання дослідів про Куліша» (1920; окреме видання – Київ, 1927) С. Єфремов сформулював завдання, які постали перед кулішезнавцями. Тоді ж було підготовлено два видання, які не вийшли друком і матеріали до яких було втрачено: 1919 р. – спецвипуск журналу «Наше минуле», присвячений Кулішеві і 1923 р. – «П. О. Куліш: Збірник статей і матеріалів» у бібліотеці «Нашого минулого» (ч. 2) видавництва «Друкар». До обох видань концептуальні статті написав С. Єфремов, відповідно «Провіянний Куліш» (1920; опубліковано 1927) і «Без синтезу. (До життєвої драми Куліша)» (опубліковано 1924). У 1927 р. з'явилися три видання до 30-х років Кулішевої смерті, одне з них за редакцією С. Єфремова й О. Дорошкевича «Пантелеймон Куліш: Збірник праць Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства» зі статтями С. Єфремова, О. Дорошкевича, М. Могиланського (під псевдонімом Петро Чубський), Б. Неймана, В. Петрова. У цей час визріло декілька проєктів, які через майбутні репресії так і не були реалізовані, зокрема «Архів Куліша», до якого мали ввійти Кулішеві спогади «Около полу столетия назад» (упорядник П. Рулін), ймовірно, «Щоденник» (упорядник С. Єфремов або М. Могиланський), а також листування.

Порушуючи гострі проблеми, пов'язані з опрацюванням й ментальним осягненням зробленого П. Кулішем у ювілейний для нього 2019 рік, О. Федорук акцентує, що остання проблема, яка насправді, може, є першою – це те, що «існує великий розрив, як оцінює постать Куліша українська наука, як осмилюється його внесок – багато в чому визначальний – в українську модерну культуру, і як він прописаний у сучасному просторі України як держави, як його сприймає суспільна і громадська думка»⁹. В іншій праці дослідник підсумовує: «Кулішеві з пам'яттю про нього не пощастило, як не пощастило усім нам, його нащадкам. ... Не те, щоб нині ми не знали про Куліша. Ні. Йдеться про те, що він досі належно не осмислений і не введений в новітній канон наших героїв. І навіть як слід не виданий. Кулішів доробок – колосальний. ... За приблизними підрахунками, Кулішів доробок мав би становити близько 40 грубих томів. Натомість найповніше видання його поезій було здійснено ще 1908 року. ... Ситуація з Кулішем, коли він, за влучним і,

⁶ Гирич І. Українська історія: Через ідентичність до держави. Київ: Українські пропілеї, 2021. С. 121.

⁷ Див.: Ясь О. Історичні погляди Пантелеймона Куліша в світлі інтелектуальних метаморфоз 1870–1880-х років. *Історіографічні дослідження в Україні*: зб. наук. пр., 2007. Вип. 17. С. 78–105.

⁸ Див.: Федорук О. Кулішезнавство. *Енциклопедія сучасної України*. Київ, 2016. Т. 16. 81–86. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=51403.

⁹ Федорук О. Кулішезнавство сьогодні: Стан, проблеми і перспектива. *Бюлетень Наукового товариства ім. Шевченка в Америці*. Нью-Йорк, 2019. № 48 (64). С. 6–9.

на жаль, досі актуальним означенням Віктора Петрова, залишається “архівним письменником” (мовляв його доробок значною мірою не введений у публічний простір), не є якась особлива. Практично вся наша класична літературна спадщина – це видання сорока, п’ятдесяти і навіть 60-літньої давності з усіма прикметами, притаманними тій епосі, коли вони були здійснені. І найсумніше, що тепер немає сил зробити краще. Прірва між потребами й забезпеченням тих потреб збільшується»¹⁰.

Публікуючи в 1993 р. щоденник П. Куліша, С. Кіржаєв виокремлює внесок С. Єфремова в текстологічне опрацювання й критичне осмислення доробку одного з духовних батьків «Нової України»: «Дослідження і публікація архівних джерел у галузі кулішезнавства тісно пов’язані з ім’ям С.О. Єфремова. Особа П.О. Куліша була однією з центральних у літературознавчих дослідженнях С.О. Єфремова, навколо якого в 1920-ті рр. гуртувалася нова генерація кулішезнавців. Виходячи з того, що “правда не може бути образливою”, С.О. Єфремов зачинає нові підходи у вивченні літературної спадщини і соціально-політичних поглядів П.О. Куліша, розширював джерельну базу досліджень»¹¹. В архіві С. Єфремова зберігся неповний за обсягом рукопис збірника статей і матеріалів «П.О. Куліш», який готувався, згідно з окремим титулом, як число 2 «Бібліотеки “Нашого минулого”». У рукописі збірника, на титульній сторінці якого вказано дату 1923 р., збереглися начисто переписані рукою історика й літературознавця В. В. Міяковського кілька сторінок статті С. Єфремова «Без синтезу» та останні сторінки Кулішевого щоденника, включно із записами 1855 р. Археограф висловлює припущення, що наприкінці 1920-х рр. С. Єфремов підготував щоденник до друку¹².

Оцінюючи історіографічну ситуацію у царині актуалізації Кулішевого інтелектуального доробку, слід визнати, що рефлексії С. Єфремова над постаттю П. Куліша не є наразі достатньо вивченою проблемою. Окремі аспекти були розглянуті у виступах на Всеукраїнських Єфремовських читаннях у Черкасах А. Градовським¹³ і В. Пономарьовою¹⁴. Цікавою є стаття Ольги Меленчук про взаємини Т. Шевченка та П. Куліша¹⁵.

Перші замітки, присвячені П. Кулішу, С. Єфремов друкує наприкінці 1890-х рр. Це повідомлення на сторінках «ЛНВ» 1899 р. (кн. 11, с. 117–118) про реєстр недрукованих творів, які лишилися після П. Куліша. У 1900 р. (кн. 3, с. 213) там само він публікує нотатки «Щедрованне на могилі П.О. Куліша». У ролі властивого інтерпретатора Кулішевої літературної спадщини С. Єфремов уперше виступає на шпальтах журналу «Киевская старина». У рецензії на видання поеми «Хуторні недогарки» (Харків, 1902) він намагається збагнути недвозначність постаті свого героя: «Ім’я Куліша перейшло в історію українського національного руху з подвійною репутацією: з одного боку – це один із видатних діячів, можна сказати – апостолів українського відродження, невтомний працівник на користь рідного народу, який у своїх ранніх творах змалював багато симпатичних образів із середовища цього народу в його минулому та сьогоденні; з іншого боку – фанатичний ненависник історичного минулого своєї батьківщини, що дійшов у своїй ненависті практично до якоїсь манії козакофобства; противник простого народу (“черні”), що не зупиняється ні перед якими крайнощами; людина, яка спалила без оглядки все, чому вклонялася, складаючи в буквальному сенсі оди і гімни особам, про яких народ зберіг не дуже добру пам’ять... Шанувальник і друг Шевченка в ранню пору своєї діяльності – і непримиренний ворог його в останні часи; словом, натура, зіткана з непримиримих протиріч, у своєму роді – дволикій Янус, фігура, перед якою з подивом зупиняється критика і читачі»¹⁶. Препаруючи ключові моменти «Хуторних недогарків», С. Єфремов із обуренням зазначає, що «козакофобство у Куліша приймає розміри справжньої манії; немає таких самих огидних вад і злочинів, якими б він не наділив представників козацтва; для зображення його він не шкодує чорних фарб, густими мазками обробляючи небувалі риси». Він підкреслює, що зазначені суперечності досі не отримали пояснення, і тому «майбутньому істориківі

¹⁰ Федорук О. Пантелеймон Куліш – 200 років: Неовілейні думки з приводу ювілею. *Радіо Свобода*. 2019. 7 серпня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30096373.html>.

¹¹ Від упорядника / *Куліш П. Щоденник / Упорядкування тексту, примітки* С. М. Кіржаєва. Київ: Ін-т укр. Археології НАНУ, 1993. С. 5–9.

¹² Від упорядника. С. 5–9.

¹³ Градовський А.В. С. Єфремов про дезидерати в кулішезнавстві / *Матеріали Всеукр. Єфремовських читань. Черкаси, 1996. [Черкаси, 26–27 вересня 1996 р.; 17–18 жовтня 2001 р.] / М-во освіти і науки України, КНУ ім. Т. Шевченка; Черкаський держ. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси: Відлуння-плюс, 2002. С. 66–68.*

¹⁴ Пономарьова В. Життєва драма Пантелеймона Куліша в інтерпретації Сергія Єфремова / *Матеріали Четвертих Всеукраїнських Єфремовських читань: до 130-річчя з дня народж. Сергія Олександровича Єфремова, 5–6 жовт. 2006 р. / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси: Брама-Україна, 2007. С. 121–126.*

¹⁵ Меленчук О. В. С. Єфремов про взаємини Т. Шевченка і П. Куліша. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер.: Філологічні науки*. 2013. Вип. 4.11. С. 136–139.

¹⁶ [Єфремов С.]. [Рецензія]: П.А. Куліш. Хуторні недогарки. Стр. 111 in 16. Харків, 1902 г. *Киевская старина*. 1902. Т. 76. Кн. 3. С. 210–216.

українського руху доведеться вирішувати вкрай важку в психологічному відношенні, майже нерозв'язну задачу: висвітлити цю загадкову натуру, дати ключ до розуміння і вирішення цієї втіленої загадки»¹⁷. С. Єфремов зізнавався, що йому страшно ставало за людину, яка «носила в душі своїй такий тягар ненависті» і боляче за поета, який не зумів вчасно зупинитися і зробив свою музу знаряддям цієї ненависті. На думку С. Єфремова, «Хуторні Недогарки» – це «темне підземелля, де немає жодного променя світла; в них гірші сторони людської природи, помилки видатної людини виявилися у всій своїй жахливій, неприкровонової наготі. Безсумнівно, що “Хуторні Недогарки” і всі подібні їм плоди ненависті приречені на забуття, і чим швидше це трапиться, тим краще, краще для пам'яті того – іншого Куліша...»¹⁸

Цікаво, що молодший сучасник С. Єфремова, лідер неокласиків літературознавець М. Зеров у дослідженні поетичної творчості П. Куліша в 1920-ті рр. вже по-іншому сприймав цю збірку. Принаймні щодо одного з творів – «Уляна-ключниця», він пише, що тут П. Куліш розгортає «улюблену тему хутора, уявляючи його то великою скарбницею національного духу в найкращих його виявах, то чимось на зразок пушкінської “Деревни”... протиставляє українські громади міст своєму хуторові»¹⁹.

Щодо чинників, які детермінували специфічний характер ставлення С. Єфремова до особи П. Куліша, то уявляємо, що такими могли бути міркування І. Франка й В. Антоновича щодо досягнення цієї складної постаті, ігнорування П. Кулішем ролі й значення Київської (Старої) громади в українському русі, розповіді О. Кониського про поводження й мілливі переконання П. Куліша, які зафіксував Сергій Олександрович у своєму юнацькому щоденнику 27 травня 1895 р. Зокрема, він писав про те, що в салоні О. Кониського зайшла між іншим розмова з приводу останньої праці П. Куліша в «Русском обозрении», де той негативно висловився про козацтво. «Погляди Куліша в сім разі діаметрально супротивні тому, що він говорив в своїх попередніх працях, наприклад, в історії України. Куліш давно вже вславився тим, що часто суперечить собі, що топче в болото те, чому перше воскурив фіміями, і навіть Олександр Яковлевич оповів декілька фактів, що свідчать про те моральне убожество, про відсутність сталих принципів, якими визначається Куліш»²⁰. Коментуючи слова О. Кониського, С. Єфремов доходить висновку, що «звичайно, тяжке се для нас, українців, що талановиті люде працюють на згубу своєї народности. Ще важче се тоді, коли такими шкочливими людьми суть свідомі українці, як, наприклад, Куліш». Що цікаво, занотовуючи ці факти, молодий С. Єфремов формулює свій моральний імператив, від якого не відступав у подальшому протягом життя: «... здається мені, чоловік переконаний, свідомий не може робити таких вчинків, не може зрадити свою вітчизну тоді, коли він міг би зробити користь для неї. Люде, що кажуть одно, а роблять друге, брешуть тільки язиками і ділами своїми показують, що брешуть. Вчинки Куліша свідчать про те, оскільки було в йому щирости»²¹.

Згодом, у статусі академіка ВУАН, С. Єфремов пригадає час, коли він брав участь у праці Київської семінарської громади, намагаючись додати нові нюанси щодо сприйняття Куліша як патріарха українського руху: «Я добре пам'ятаю, як ми, зелена молодь початку 90-х років, навчаючись українства на творах Куліша, не раз згадували його ім'я, дізнавшись, що він ще живий, та дивувалися, чому він мовчить і не озветься з своєї Мотронівки. І навіть загальний голос тодішнього старшого громадянства, що Куліш себе пережив, не міг того інтересу вбити. Для нас він все ж був немов живим ланцюгом, що єднав нас із славними часами українського відродження 40-х та 60-х років, був наочним свідком тогочасних подій і людей, був активним борцем за українські ідеали, прегарним мітом з поезитованої давнини-бувальщини. В особі Куліша була отут десь близько нас не сама історія, а й жива ще сучасність, до того ж значною мірою неясна, не розгадана, загадкова»²².

1908 р. у газеті «Рада» С. Єфремов подає відгук на «Дневник Веры Сергеевны Аксаковой», який вийшов із-під пера доньки відомого письменника й сестри ватажків старого московського слов'янофільства – Костянтина та Івана Аксакових, звертає увагу на суттєві для осягнення образу свого «героя» деталі. На думку рецензента, авторка повідомила цікаві подробиці щодо візиту П. Куліша, який приїхав на село до Аксакових 30 листопада 1854 р., пробув там декілька тижнів, збираючи матеріал до свого другого видання «Опыта биографии Гоголя» (вийшло в світ 1856 р. під назвою «Записки о жизни Гоголя»). П. Ку-

¹⁷ Там само. С. 210.

¹⁸ Там само. С. 216.

¹⁹ Зеров М. Від Куліша до Винниченка / Зеров М. *Вибрані твори* / Упорядник В. Панченко. Київ: Смолоскип, 2015. С. 401–402.

²⁰ Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / Упор., вступ. стаття І. Гирича. Київ: Темпора, 2011. С. 108.

²¹ Єфремов С. Там само. С. 109.

²² Єфремов С. Провіяний Куліш / Єфремов С. *Літературно-критичні статті* / Упор., передм. і примітки Е. С. Соловей. Київ: Дніпро, 1993. С. 288.

ліш заповідливо працював над листами М. Гоголя до С. Аксакова та рукописами Гоголя, використовував їх і спомини Аксакова для своєї праці; а скінчивши біографію, читав її вголос Аксаковим. Під час цього читання йому «роблено деякі уваги, він залюбки приймав поради, що йому давали». «Чудний це чоловік, – свідчила В. Аксакова, – здатний так вірно, так тонко бачити й судити, але так само здатний і помилятися, а – головна річ – попасти в фальшиву ноту! Найчастіше вживає він якихось фігуральних, квітчастих виразів, як от літературна мантия і т. і., і це дуже шкодить його часом надзвичайно вірним та глибоким увагам, завжди повним щирої любові й навіть побожності до Гоголя. З Куліша чоловік дуже розумний, спостережливий, але якась чудна плутанина в його поглядах на кохання вразила нас найперше в його повістях, а тепер і в романі “Чорна Рада”, а надто в одній повісті, яку він нам почав був читати, але дочитати до краю не міг²³. Він сам почув її хиби, її фальшивий тон краще, ніж ми йому могли це висловити. Він схопився з стільця і промовив: “ні, не можу читати: я сам почув, як це не гарно, фальшиво. Ось що значить голосно перед великою громадою читати, та ще з людей не дуже знайомих”» Цитуючи цей та деякі інші фрагменти мемуарів, С. Єфремов зауважував, що вони мають «чималу вагу для характеристики нашого письменника»; водночас застерігав, що, може, вражіння Аксакової не всі вірні, можливо, вона не скрізь добре зрозуміла Куліша, але видно, що вона «силкувалася зрозуміти й розгадати цю складну натуру, пояснити її для самої себе і через те в її характеристиці маємо цінні думки. А вже фактичні відомості, які в *Записках* знаходимо, безперечно, великої ваги, бо новими рисами збагачують те, що ми досі знали про Куліша. Ось через те біографи Куліша не повинні обминати “Дневника” В. Аксакової в тій частині, що говорить про нашого письменника²⁴.

Характерними були критичні зауваги С. Єфремова щодо 20-томного видання творів П. Куліша, яке почав лагодити на прохання вдови письменника Ганни Барвінок директор Київського центрального архіву давніх актів, історик і палеограф І. Каманін²⁵. Видання мало назву «Сочинения и письма П. А. Кулиша. Издание А. М. Кулиш, под редакцией И. Каманина». С. Єфремов ставив на карб упоряднику й редактору «хаотичність» й безсистемність плану видання, докоряв за те, що «нам дають у цьому виданні не тільки не до ладу зредактованого, або краще – механічно зліпленого Куліша», що в збірнику Кулішевих творів «маємо писання, що, скажу так, і не пахнуть Кулішем, зате не знаходимо того, що конче повинно б бути в такому виданні», картав редактора, що «передмова д. Каманина та його редакторські уваги – бліді, тривіальні, нецікаві – ясно показують, що сили та знання у д. Каманина занадто мало, щоб братись за таку відповідальну працю, як редакування Кулішевих творів», а це безперечно стоїть на заваді оцінці ідейної сторони Кулішевих творів та розвитку його літературного хисту. Отже, на погляд С. Єфремова, у підсумку репрезентоване зібрання творів є по суті не що інше, як «механічно наверхана купа суперечностей, що одна одну побивають». Критик твердив, що «Куліш, очевидна річ, не належав до таких велетнів людськості, у яких кожний рядок, кожне слово великої ціни і через те його треба занотувати й зберегти. Як відомо, Куліш не належав до таких людей, що можуть прикласти до себе чудово-гарні слова: “течение скончах, веру соблюдох”, – дуже часто він палив те, чому вклонявся, і вклонявся тому, що палив; кидався од однієї крайності до другої, нігде міри не знаючи, розбивав старих богів, а потім знову збирав од їх трісочки й скалочки і кадив перед ними... Причиною цьому була не поривчастість натури, або принаймні не сама вона, як, напр., у “неистоваго Виссариона”, що не давала йому довго засижуватись на раз здобутій “істині”, а кликала все до нових і нових перспектив, до нового шукання правди. У Куліша домішувалось сюди ще дещо, що саме – досі напевне невідомо, принаймні Кулішеві біографи не розгадали тієї загадки, яку їм ставить ця складна і непроста натура». Дбаючи про адекватне сприйняття П. Куліша майбутніми поколіннями читачів, С. Єфремов застерігав потенційних інтерпретаторів його творчості: «Як-не-як, а коло таких людей треба ходити надто обережно, щоб зрозуміти оту з першого погляду страшну безодню, яка ділить одні їхні вчинки від других; треба вмілоу, скажу навіть: люблячою рукою – не засипати оту безодню, ні, бо її нічим усе одно й не засиплеш – а перекинути кладку з одного краю до другого, щоб хоч видко було, що це таки

²³ Йдеться про повість П. Куліша «Ульяна Терентьевна» (прим. С. Єфремова).

²⁴ [Єфремов С.] До біографії Куліша. *Рада*. 1908. № 224. 1 октября (14 листопада). С. 1.

²⁵ Зі змісту листів Івана Каманіна видно, що в грудні 1902 р. вчений дав згоду стати редактором багатотомника і накидав проект майбутнього видання. Зразком послугувало 50-томне зібрання творів М. Гоголя, надруковане самим П. Кулішем. І. Каманін консультувався із власником типографії Тимофієм Мейнандером, який визначив орієнтовну ціну у 10 крб. за том. У жовтні того ж року І. Каманін склав програмну структуру та зміст видання. У 1909 р. перед упорядниками постали фінансові труднощі: з’ясувалося, що грошей на видання усіх 20 томів може не вистачити. Інтерес до видання зростав серед громадськості, але число передплатників залишалося невеликим (близько 60 осіб), що призводило до збільшення собівартості друку (докладніше: Якобчук Н. Історія видання повного зібрання творів та листів Пантелеймона Куліша у листуванні Івана Каманіна до Ганни Барвінок. *Літературознавчі обрії. Праці молодих учених*. 2010. Вип. 18. С. 202–208).

однієї безодні краї. Підбирати й упорядковувати матеріал у таких письменників треба вміючи, інакше читач бачитиме тільки механічно наверхану купу суперечностей і не заглядає ніякого органічного зв'язку між поодинокими творами». Показово, що вже тоді С. Єфремов недвозначно висловив свою методологічну настанову стосовно відповідального й вдумливого підходу редакторів до упорядкування корпусу спадщини видатних мислителів: «Я серйозно думаю, що отий самій “Славі”, як і всяким сумної пам'яті “Хуторним недогаркам” та іншим виплодам страшного запаморочення й занепаду письменницького інтелекту, чи не краще було б спочивати по шухлядах, не з'являючись на світ божий, а тим паче у виданнях для широкої публіки. Не підмальовувати я раджу Куліша, або приховувати його темні сторони від читачів: “що написано пером, того не виволочиш і волон”, – але думаю, що такі річі без відповідного редакторського коментаря та без доброго освітлення з літературного, громадського та психологічного боку, поставлені, скажу так, сторч і без зв'язку з іншими писаннями – можуть тільки нашкодити пам'яті все ж таки вельми заслуженого письменника і невтомного трудownika»²⁶.

Прагнучи інструменталізувати концепт «покоління» у контексті інтелектуального надбання модерного українства, С. Єфремов окреслює роль й місце П. Куліша в історичній перспективі й формулює свого роду програму дій на майбутнє: «Почасти доля (бо не тільки книги свою долю мають, а й творці книг), почасти цензурні умови поховали були Куліша – того Куліша, якого, знов кажу, варто читати, – і справжня його вага і як українського письменника, і як нещасливої людини, що не завжди вдержувала себе в межах раз узятого напряму, серед теперішнього покоління не вияснена так, як би слід було, вважаючи на великі все ж таки заслуги цього чоловіка перед рідним краєм. Час би вже поставити справжнього Куліша з його заслугами і помилками, з його ясними ділами і темними плямами на цілий зріст перед тими людьми, що служать тій самій ідеї, якій і небіжчик великою мірою служив. Пора поміркувати про таку його біографію, що змалювала б нам людську душу з її ясними й темними сторонами, зазирнувши глибоко до неї й оцінивши ті спружини, що її вчинками керували. Пора й видання його творів зробити таке, щоб тій меті допомагало»²⁷.

У 1912 р., у п'ятнадцяти роковини смерті П. Куліша, в статті «Без синтезу. Пам'яті Куліша» Сергій Олександрович висловив категоричне судження, із яким навряд чи погодилися б сучасні шанувальники творчої спадщини письменника. А саме, думку про те, що «невважаючи на всі заходи близьких по плоті й по духу людей, щоб підігріти ентузіазм до його, неважаючи на те, що тільки торік склепила очі вірна дружина його – Куліш для нас увесь у минулому; його думки, слова і вчинки належать історії і тільки історії. Сучасній людині нічого робить з тією величезною спадщиною, що лишив по собі Куліш, окрім невеличкого числа його поезій та белетристичних творів і етнографічних праць»²⁸. Щоправда, одночасно С. Єфремов визнавав із перспективи наступних генерацій українських інтелектуалів, що «сама постать Куліша ще довго вабитиме до себе допитливе око й багато дослідникам доведеться попрацювати, щоб правдиво освітлити ту психологічну загадку, що завдав нам Куліш. Біографічний матеріал, який досі з'явився в світ, ще не зовсім поясняє її, лишаячи багато темних закутків у цій надзвичайно складній душі. Може бути, що нові матеріали, які ще дожидають своєї черги, кинуть промінь світла в ті закутки; може, й не знайдеться такого матеріалу, і майбутнім дослідникам по-старому доведеться на самих догадках та гіпотезах обмежитися. В усякому разі, чи так, чи інакше, історикові новітньої України треба буде не раз, не два ще спинитися коло цієї визначної, ніби навмисне затемненої постати»²⁹.

Наприкінці С. Єфремов висловив зауваги, важливі для більш адекватного розуміння стилю мислення й цінностей покоління 1890-х, яке прагнуло до гармонійного поєднання традицій та інновацій, виказувало толерантність і повагу до поглядів супротивників і опонентів. А от П. Куліш не такий, він – «інший», він належить до когорти яскравих і неповторних «людей 1840-х». С. Єфремов підкреслював, що саме «ідейний максималізм був головною рисою живого, справжнього, неіконописного чи з боку прихильників, чи з боку ворогів Куліша. І мені здається, що ця риса була завжди тим регулятором, що накерувала Куліша в той чи інший бік, позбавляла його рівноваги й заводила в нетрі суперечностей з самим собою. Іншим він хоч би й хотів бути – не міг. Не міг, навіть бачучи свої помилки, поправити їх; він з реакції просто кидався в протилежний бік, з реакції вигадував антитези й задовольнявся, коли старе “або” витіснялось і нищилось новим до нової переміни поглядів. Тоді починався той самий процес, часто навпаки, до покинутих і проклятих

²⁶ Див.: Єфремов С. Новий похорон Куліша. *Рада*. 1908. № 236. 16 октября (29 листопада). С. 2–3.

²⁷ Там само. С. 2–3.

²⁸ Єфремов С. Без синтезу. Пам'яті Куліша. *Рада*. 1912. № 27. 2 февраля (15 лютого). С. 1.

²⁹ Там само. С. 1.

тез. Синтезу не знала ця максималістська натура, хоч і тужила за ним, і в цьому власне було її найбільше нещастя, весь трагізм великого розуму й таланту. Він, мов спіймана пташка в сільці, бився безпорадно серед своїх «або – або», – і не здужав знайти ту середню лінію, яку дає тільки синтетичний спосіб думки. Сільця свого максималізму не розірвав ніколи Куліш і вічно ставив його безпорадною жертвою»³⁰. С. Єфремов як цілісна особистість намагався зрозуміти, усвідомити справжні мотиви, якими керувався П. Куліш у нескінчених пошуках універсальної «істини», правди, любові... Але, вірогідно, він так і не спромігся тоді до кінця збагнути екзистенційний сенс максималізму П. Куліша. Принаймні, зважаючи на власну послідовність і принциповість, С. Єфремов особисто для себе не виправдовував Кулішеву «лінію життя», хоча, безперечно, визнавав «великий розум», талант, унікальне працевдатність, жертвність Пантелеймона Олександровича. Та все ж таки це був не «його» герой, принаймні, на початку 1900-х рр. Не вплинув навіть авторитет Б. Грінченка, який майже побожно ставився до П. Куліша. Показово, що згодом М. Зеров не погодився з оцінкою Сергієм Олександровичем поезії зрілого П. Куліша, зауваживши щодо перевидання єфремовської праці «Без синтезу» 1924 р.: «Навряд чи справедливо буде характеризувати цю поезію як тільки літературну вправу холодної і черстої, замкненої в собі, вибагливої до інших, людини»³¹.

У поминальних згадках про уродженця Чернігівщини Івана Хильчевського С. Єфремов проаналізував взаємини небіжчика з давнім приятелем молодих літ П. Кулішем³², звернувши увагу на той факт, що до українства Куліша значною мірою навернув саме Хильчевський – скромний працівник на освітянській ниві³³ – не випадково саме йому присвятив П. Куліш поему «Настуся». С. Єфремов прослідкував еволюцію їхніх відносин, що завершилася з вини П. Куліша практично розривом стосунків (І. Хильчевський не схвалив його праці останніх літ, П. Кулішу ж це було не до вподоби). Характерними є останні рядки єфремовського тексту: «Хто знає – може, якби Куліш зостався назавсіди тим Кулішем, яким він приятелював з Хильчевським, то Україна не зазнала б від його жадної кривди, а саму лише користь...»³⁴.

С. Єфремов приділив значну увагу постаті П. Куліша у своєму гранд-нарративі – «Історії українського письменства» (перше видання: СПб., 1911) і декілька сторінок у популярному викладі, яким стала «Коротка історія українського письменства» (перше видання: Київ, «Криниця», 1918; друге прижиттєве видання: Берлін, «Дніпрові пороги», 1924).

У період Української революції ім'я П. Куліша декілька разів зринало на шпальтах єфремовської публіцистики. Віддаючи шану діячам Кирило-Мефодіївського товариства, які «роками заслання й неволі відпокутували свої благородні заміри...»³⁵, він згадав його в промові 25 березня 1917 р. на з'їзді Товариства українських поступовців (ТУП), пригадав у вересні 1919 р. у статті «Фенікс (1769–1819)» до 150-тих роковин зі дня народження Івана Котляревського («Той самий Куліш, що пробував зухвалою рукою поборювати з голови Котляревського літературні лаври, з глибокою пошаною схилився перед його громадською заслугою»³⁶). Змальовуючи картину народження нової України, С. Єфремов цитував слова П. Куліша про те, що «з малої і одрубаної собі речі величезне повстало діло невмирущої національної свідомості»³⁷.

На авторитет П. Куліша він покликався в листопаді 1919 р., нагадуючи читачам про «непомічений» ювілей із історії освіти на Україні, коли двісті п'ятдесят років тому, у

³⁰ Єфремов С. Без синтезу. Пам'яті Куліша. С. 1.

³¹ Зеров М. Від Куліша до Винниченка. С. 411.

³² Єфремов С. Іван Пилипович Хильчевський (посмертна згадка). *Літературно-науковий вістник*. 1899. Т. II. Кн. 5. С. 130–132. Републікація і коментарі: Єфремов С. *Personalia: Публіцистика 1899–1917 років*. («Значущі Інші»: статті, посвяти, сільветки, некрологи, рецензії, полеміка): В 2-х томах / Упорядник С. Г. Іваницька. Т. 2. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 332–335.

³³ Іван Хильчевський (1809–1899), уродженець містечка Воронеж Чернігівської губ.; на початку 1840-х бібліотекар Луцького повітового дворянського училища, згодом учитель географії у Фундуклеївській жіночій гімназії в Києві; близький приятель П. Куліша. Оpubліковане листування Хильчевського з Кулішем – див.: «Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані», що їх підготував Юрій Луцький (Нью-Йорк, Торонто, 1984).

³⁴ Єфремов С. Іван Пилипович Хильчевський (посмертна згадка) / *Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899–1917 років...* Т. 2. С. 335.

³⁵ Промова секретаря Ради Товариства українських поступовців С. Єфремова, на з'їзді 25 березня / *Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.)*. У 2 т. Т 1: 9 березня 1917 р. – 28 квітня 1918 р. / Упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тилішак, В. Бойко, В. Скальський. НАН України. Інститут історії України; Сіверський інститут регіональних досліджень; Державна наукова архівна бібліотека. Київ: Дух і Літера, 2013. – (Бібліотека спротиву, бібліотека надії). С. 44.

³⁶ Єфремов С. Фенікс (1769–1819) / *Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.)*. У 2 т. Т. 2: 9 травня 1918 р. – 30 травня 1920 р. / Упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тилішак, В. Бойко, В. Скальський. НАН України. Інститут історії України; Сіверський інститут регіональних досліджень; Державна наукова архівна бібліотека. Київ: Дух і Літера, 2014. – (Бібліотека спротиву, бібліотека надії). С. 354.

³⁷ Єфремов С. Фенікс (1769–1819). С. 355.

1669 р. постала Могилянська колегія, згодом «славна академія Київська, з приватної школи стала нарешті державною». С. Єфремов вважав слушною думку Панька Омельковича, що братська школа стала притулком дітям небагатих батьків, а «люди солідного стану» намагались помістити своїх дітей у якийсь лицей (по суті – на полонізацію)³⁸. Він інтерпретував цей сюжет у реаліях військової диктатури генерала А. Денікіна в Україні з її відверто антиукраїнською політикою у питаннях культури, зазначав, що «стосунки тодішньої української школи до її привілейованої польської товаришки так нагадують стосунки теперішньої української школи в нашому краї до російської», висловлював надію, що лише «справжня демократія творить свою культуру»³⁹.

Оригінальною щодо трактування внеску П. Куліша в українське літературознавство є студія С. Єфремова в журналі «Книгарь» 1919 р., де він розгорнув тезу про те, що «Куліш був першим українським критиком в правдивому того слова розумінні»⁴⁰. У статті «Небуденний пам'ятник», присвяченій 60-річчю появи «Народних оповідань» Марка Вовчка, він згадав про заслугу П. Куліша в появі друком цих творів молоді збірки авторки⁴¹.

В академічний період діяльності С. Єфремов знову повертається до П. Куліша, подає оновлене концептуальне осмислення його місця й ролі в поступі модерного українства. Доказом є стаття «Без синтезу (до життєвої драми Куліша)» («Записки Історично-Філологічного Відділу», Всеукраїнська Академія Наук, 1924, кн. IV, с. 58–79), участь у колективному виданні «Пантелеймон Куліш: Збірник праць комісії для видавання пам'яток новітнього письменства» (1927)⁴², розгорнута довідкова стаття про П. Куліша у т. 4 «Повного зібрання творів Тараса Шевченка» (1927)⁴³.

Історіографічне узагальнення всіх сучасних праць про П. Куліша С. Єфремов здійснив 1926 р. у студії «Провіянний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша». На його думку, в сенсі життєписання Кулішеві пощастило, як нікому може з «визначних діячів українства давнішого часу, насамперед із знаменитої трійці 40–60-х років». Навіть Шевченко першої докладнішої книжки про себе – відомої праці М. Чалого – діждався лише за 20 років по своїй смерті та й то були це тільки матеріали, а справжня біографія наспіла тільки на 37-мі роковини (відома книга О. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя»). Костомарову пощастило ще менше: окрім популярної книжки Д. Дорошенка, що вийшла 1920 р., досі не було праці, яка б охоплювала життя й діяльність цього «визначного привідці й теоретика української ідеї повно і всіма сторонами»⁴⁴. Щодо літератури про П. Куліша, С. Єфремов очікувано згадав першим біографічний нарис, виданий у Чернігові 1899 р., – «цікаву і змістовну книжку» Б. Грінченка, назвав праці О. Маковея, В. Шенрока й Д. Дорошенка («П. О. Куліш, його життя і літературно-громадська діяльність», Київ, 1918, друге видання в Лейпцигу 1923 р.). Він зазначив, що вже перше п'ятиріччя по смерті письменника дало не одну, а кілька спроб синтезувати його життя та діяльність, не кажучи вже про масив документального матеріалу (листи, спомини і т. ін.), що появився протягом доволі стислому часу. С. Єфремов кваліфікував це як явище «мало не єдине й виключне у всенній історії нашого письменства»⁴⁵. Не проминув увагою Сергій Олександрович намагання створити своєрідний «культ Куліша», який ініціювала Ганна Барвінок; типовим прикладом апокрифічної праці вважав книжку Кулішевого приятеля, російського письменника В. Шенрока⁴⁶. Водночас С. Єфремов зазначив пара-

³⁸ Єфремов С. З історичних паралелів / Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). У 2 т. Т. 2. С. 427.

³⁹ Єфремов С. З історичних паралелів. С. 427–428.

⁴⁰ Див: Єфремов С. Біля початків української критики (Куліш як літературний критик). *Книгарь*. 1919. Липень–серпень. Ч. 23–24. стовп. 1529–1538. Републікація з коментарями: Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917–1920). Херсон: Гельветика, 2018. С. 206–216.

⁴¹ Докладніше: Іваницька С., Демченко Т. публіцистика Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1917–1920 роки) / Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917–1920). Херсон: Гельветика, 2018. С. 61–63; Іваницька С. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 рік): монографія. Херсон: Гельветика, 2018. С. 465–466.

⁴² Єфремов С. Провіянний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша. *Пантелеймон Куліш: збірник праць Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства* / За редакцією акад. С. Єфремова та Ол. Дорошкевича. Українська Акад. Наук, збірник Історично-Філологічного Відділу, № 53, у Києві, 1927. С. 5–11. Перевидано: Єфремов С. Провіянний Куліш / Єфремов С. *Літературно-критичні статті* / Упор., передм. і примітки Е. С. Соловей. Київ: Дніпро, 1993. С. 287–293.

⁴³ Єфремов С. Куліш Пантелеймон Олександрович (Панько Омелькович) / *Повне зібрання творів Тараса Шевченка* / Під загальною редакцією акад. Сергія Єфремова. Т. 4. Щоденні записки (журнал) текст, первісні варіанти, коментарій. Українська Академія Наук, Комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства, Державне Видавництво України, 1927. С. 275–285.

⁴⁴ Єфремов С. Провіянний Куліш / Єфремов С. *Літературно-критичні статті* / Упор., передмова і примітки Е. С. Соловей. Київ: Дніпро, 1993. С. 287.

⁴⁵ Там само. С. 287.

⁴⁶ Там само. С. 287–288. Про ставлення Ганни Барвінок до пам'яті свого чоловіка докладніше: Іваницька С. «Я своєму божеству – дружині вічно поклонялась» [рецензія на видання]: Листи Ганни Барвінок до Іллі Шрага.

доксальність спроб увічнення пам'яті П. Куліша, пригадуючи останній період життя Кулішевого, коли «письменник, хоч не забутий, то замовчаний, у хуторській самотині доживав віку тільки вдвох з подругою-товаришем цілого життя, Ганною Барвінок. Не випадок тому, що той культ Куліша, який силкувалася була створити Ганна Барвінок, рішуче не прищепився в ширших кругах, і самотня могила письменника тільки далі провадила хуторську самотину живого Куліша»⁴⁷.

С. Єфремов виділяв два головні мотиви, що спонукали до зацікавлення постаттю Куліша у 1920-ті рр.: 1) об'єктивні причини, що «цю постать ставили і ставлять у центрі дослідчої уваги, притягають до неї інтерес нащадків, як колись такий самий інтерес сучасників, не завжди висловлюваний і зафіксований, але раз-у-раз живий і великий. Ці об'єктивні причини коріняться насамперед у діяльності Куліша, в тому величезному сліді, який він залишає за собою в нашій новітній історії – в письменстві, в науці, в громадському житті»; 2) суб'єктивні причини – «сама особа Кулішева, що, як і все незрозуміле та загадкове, наvertsала до себе зацікавлення, бажання зрозуміти, збагнути, висвітлити й пояснити, нарешті оцінити те, що довгий час було не виясненим і неоціненим...» С. Єфремов наголошував на особливому місці П. Куліша в реалізації «українського проекту»: «Не треба широко тепер розводитись, чим був для України Куліш. Досить буде тільки нагадати, що він же належав до знаменитої трійці 40–60-х років, яка – Шевченко, Костомаров, Куліш – стояла на чолі всього тодішнього життя українського; що по смерті Шевченка стає він признаним загальною головою й привідцею в нашому письменстві. Правда, після служби в Польщі, а надто після нещасливих літературних виступів (“Історія возсоединенія Руси” та ин.) його розвінчано і скинуто з того високого громадського становища; проте популярність його все ж не зменшується. Навіть і розвінчаний, не згадуваний – він не став забути. Мотронівський одлюдько, як колись Фернейський патріарх чи Яснополянский мудрець, все ж притягав до себе увагу всього, що тоді було свідомого на Україні».

С. Єфремов сказав у своїй студії і про появу Кулішевих перекладів з Шекспіра, і про «біблійну працю» (тобто переклад Біблії), про інші за життя незнані твори, знову пригадав розпочате в 1910-ті рр. повне видання творів та листів («Сочинения и письма», під редакцією І. Каманіна), «правда, з великими редакційними дефектами і до того ж припинене на 5-му томі», а також видання львівської «Просвіти» (в серії «Руської письменності» під редакцією Ю. Романчука), що у своїх 6-х компактних томах подає все головніше з Кулішевої творчості, окрім перекладів. Але, на думку С. Єфремова, саме друга половина 1920-х рр. на 30-ліття від смерті письменника ознаменувала новий етап у дослідженні його спадщини, а тому «власне саме тепер надходить час, щоб оці дезидерати повною мірою справдити і тим новий розпочати період Кулішезнавства»⁴⁸. До Української Академії Наук (УАН) перейшов по смерті І. Каманіна рукописний фонд матеріалів для того не скінченого видання, що складається з автографів П. Куліша, його листування, згадок про нього та інших матеріалів, «любовно зібраних дбайливою рукою дружини Кулішевої», матеріали поліцейських архівів, документальні фонди архівів Ленінграду (Петербургу) й Тули. І все це становить «суцільний скарб і щодо біографії письменника, і щодо пізнання його творчості»⁴⁹.

Як уявляємо, міркування С. Єфремова, висловлені наприкінці цієї концептуальної праці, свідчать про переоцінку його колишніх суворих, подекуди безапеляційних, присудів щодо П. Куліша. Учений переконливо формулює чіткі вимоги щодо потреби репрезентативності джерельної бази для досягнення цієї «незрозумілої та загадкової» особистості, розмірковує, якими мають бути завдання й методи пошуку «істини» новими поколіннями істориків літератури й громадських рухів. Він пише про це так: «Але коли змінився об'єкт досліджу, то мусить змінитися й спосіб його. Сучасному дослідникові не доводиться вже полемізувати, як це робили, та й не могли не робити, ті, хто писав про Куліша за його життя. Немає так само потреби в реабілітації, в апології Куліша, що силою самої реакції на попередні писання, входили до певної міри в завдання перших авторів, що пробували робити оцінку Кулішеві незабаром по його смерті: тепер не знайдеться вже людини, що наважилася б відкидати історичні заслуги Куліша. Перед сучасним дослідником стоїть інше завдання. Він мусить насамперед поширити і розробляти поле фактів для досліджу, підвищувати й упорядкувати документальні дані, визначити їхню ціну, вагу та вірогідність і на підставі їх приступити вже до загальних висновків, до синтеза, що має охопити всю особу і всю творчість письменника. ... Оці інші, нові сторінки з новим, може бути, й

Том 1 / Упорядник та редактор Г. Степанець; передмова Т. Демченко. Чернігів: Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник ім. М. Коцюбинського, 2019. 444 с. *Літературний Чернігів*. 2020. № 2 (90). С. 179–184.

⁴⁷ Єфремов С. Провіаний Куліш. С. 287.

⁴⁸ Там само. С. 291.

⁴⁹ Там само.

освітленням і прийшли на чергу дня, становлять завдання нашого часу, – і тепер, здається мені, не може вже ніяких перешкод бути, щоб ті сторінки були написані»⁵⁰. Це можна розглядати як кредо С. Єфремова – проникливого історика й літературного критика.

Урешті-решт академік питає: «Але чи не потерпить на тому пам'ять Куліша, чи не буде це вмаленням його заслуг і розвінчанням його особи?» Він зізнався з приводу власної спроби накреслити життєву драму П. Куліша (аналізована вище стаття «Без синтезу»), що йому не один раз довелося почути такий закид – усно й листовно. Відповідь була характерною для С. Єфремова: «Правда не може бути образлива. А тим більше для людей, що вже вийшли з зони особистих рахунків, з тієї смуги, де владно панують пристрасті. “Нас возвышающий обман” тут просто нікого вже не височить, не підіймає вгору, як – з другого боку – нема вже і не може тут бути й “низких истин”. Тут повинна говорити сама правда та на ній засновані висновки, нею обґрунтована оцінка. Інша річ, що можуть бути висновки випадкові, неодоладна оцінка, але це вже справа логіки, такту, вміння оперувати з фактичними даними; гулити сюди образу чи особисті рахунки принаймні недоречно, та й недоцільно. І може якраз на Кулішеві це видніше, ніж на кому іншому».

Отже, С. Єфремов визнавав неминучу варіативність інтерпретацій Кулішевої постаті, те, що його ім'я було то центром майже побожної пошани, то непримиренної зненависті, а тому необхідно якнайшвидше одвіяти «ваговите зерно його справжніх, непропащих заслуг од легкої полови скороминущого захоплення, порожнього мариння, особистих вад». Він не вживав поняття «об'єктивність», але закликав послідовно шукати «істину» й цілком справедливо висловлював впевненість, що такий «провіянний ... Куліш безперечно для нас дорожчий і кращий, ніж сухозліткою вимережаний візантійський лик, або на чорне помальований образ усякої скверни». Для зрілого С. Єфремова важливим був «правдивий образ людини, що шукала і помилялась, підносила і падала й знову зводилась». Академік закликав фахівців поставити «дезидерати кулішезнавства» відповідно до вимог наукового неупередженого дослідження, акцентував на потребі реалізації таких постулатів, як «правда, пильне студіювання фактів і документів, критичне зважування та перевіряння їх, а решта... решта приложиться, само прийде наслідком твердого шукання тверезої правди, овіяного до того ж бодай крихіткою любови до нашого минулого»⁵¹. Ці зовні позитивістські принципи історико-біографічного дослідження не втрачають, здається, своєї ваги й у ХХІ ст., у шуканнях і блуканнях гуманітаріїв між «змівими валами» модерну й постмодерну.

Дотичними до проблеми, що розглядаємо, є зауваження С. Єфремова в передмові «Кулішів щоденник (1845–1848 рр.)». Намагаючись якомога глибше збагнути психологію героя, академік писав: «Кулішів щоденник – на жаль, він обіймає лиш невеличкий період його життя, 1845–1848 роки, та й то з великими прогалинами – це першорядне джерело не тільки до його зовнішньої біографії. Він дає більше. Це, як сказав я на іншому місці, “ключ до вдачі автора, а разом і до того, що я назвав його життєвою драмою” (*Без синтезу [До життєвої драми Куліша] // Записки Істор.-Філол. Відділу Укр. Академії Наук. Кн. IV. К., 1924. С. 63*)». Для С. Єфремова діаріуш не тільки сповідь, що показує, яким був автор; «це документ про те, яким він хотів бути, яким хотілося йому здаватись. І не тільки перед іншими людьми, а й перед самими собою. З такого погляду це певна супротивленість Шевченковому щоденникові, що абсолютно не має і в собі елементу літературщини, це сама щирість і безпосередність. Дуже спокуслива думка зробити порівняння цих двох щоденників таких близьких і таких далеких, абсолютно різних і чужих собі людей, але це лишаю на потім. Тепер же спинюся тільки на історії цього надзвичайно цінного документа, бо загальну його характеристику я вже був дав у згаданій статті»⁵².

Сучасна дослідниця плідно реалізувала ідею С. Єфремова, осмисливши в порівняльному аспекті жанрові особливості щоденників П. Куліша й Т. Шевченка – доволі інтимних текстів двох митців. На погляд Є. Лебідь-Гребенюк, легше відстежити відмінності між текстами Куліша й Шевченка: впадає в око різний вік авторів, несхожість характерів, інший життєвий досвід. На момент написання щоденників П. Кулішеві було 26 років, а Т. Шевченкові – 43, до того ж він пережив найстрашніші роки заслання. Для характеру П. Куліша були властиві «ідейний максималізм», різка зміна настроїв і поглядів, непослідовність у деяких судженнях⁵³. Однак авторка вважає твердження С. Єфремова про те, що щоденник П. Куліша – «певна супротивленість Шевченковому щоденникові», занадто категоричним, наголошуючи, що обидва діаріуші мають більше спільних, ніж відмінних

⁵⁰ Єфремов С. Провіянний Куліш. С. 291–292.

⁵¹ Там само. С. 292.

⁵² Єфремов С. Кулішів щоденник (1845–1848 рр.) / Куліш П. *Щоденник* / Упорядкування тексту, примітки С. М. Кіржаєва. Київ: Ін-т української археографії НАНУ, 1993. С. 10.

⁵³ Лебідь-Гребенюк Є. Жанр щоденника у творчості П. Куліша і Т. Шевченка. *Слово і Час*. 2017. № 3. С. 16–25.

ознак, до яких належать: російська мова творів (з позицій психолінгвістики це пояснюється поширенням другої після рідної мови в колективі – «колективний білінгвізм»); обидва автори знали, що текст обов'язково буде прочитано, а може, й опубліковано, отже, були орієнтовані на майбутнього читача-реципієнта; обидва писали свої щоденники в межові (за термінологією К. Ясперса) періоди життя, переживши життєві трагедії і виявляючи схильність до самоаналізу; для обох текстів є спільною «атмосфера очікування»; обидва в окремих уривках мають ознаки травелогу – опису подорожі із замальовками, враженнями й рефлексіями⁵⁴.

У 1920-ті роки С. Єфремов у різних за тематикою й жанрами працях звертається до діянь незабгненного П. Куліша. Його формулювання стають більш виваженими й сутнісними. Ось, наприклад, з'ясовуючи народження історіографії українського письменства, у статті «Дорогою синтезу» (1923) він зауважує, що «усі автори цих початкових оглядів більш або менш негативно ставляться до Котляревського – бурлацьке, мовляв, юродство, – вище за його ставлять Артемовського-Гулака і, власне, аж Квітку мають за правдивого батька українського письменства, а тоді найвизначнішу в йому постать одводять Шевченкові, спиняються докладніше на творах Марка Вовчка, ледве по дорозі згадуючи таких письменників, як Боровиковський, Гребінка, Метлинський поруч з поодинокими книгами, як “Чари” Кирила Тополі або “Наські українські казки” Іська Материнки (Бодяньського). Ця схема найвиразніше проступає у найпізнішого зі згаданих авторів, у Куліша, і він же, мабуть, найвлучніше й висловив думки свого покоління на процес зароду письменства на Україні – цього “нового слова між народами” – та на справжнього його батька, Котляревського»⁵⁵. С. Єфремов цитує розлогий вступ із розправи Куліша «Передне слово до громади. Погляд на українську словесність» (Хата. СПб., 1860, с. XVII–XVIII), зауважує, що «чується тут швидше стурбованого критика голос про дошкульну злобу дня, аніж спокійного та об'єктивного історика. Бачимо в цьому загальному тоді погляді на перший твір відродженого письменства нашого насамперед нехтування історичної перспективи...»⁵⁶. На думку С. Єфремова, тоді «ще не прийшов-бо час історії, а критичний аналіз гальмувався од недовершеної свідомості національної – і люди йшли навпомацки, певних критеріїв не здобувши, якої путі не добаваючи»⁵⁷. Він уважав, що під впливом початкових оглядів Куліша перебували П. Петраченко, автор «Краткого исторического очерка украинской литературы» (Варшава, 1861) й відомий російський дослідник О. Пипін (1833–1904)⁵⁸. Останній завдяки праці «История славянских литератур» (1865; 1874–1881 – друге видання у 2-х томах), підготовленій разом із В. Спасовичем, здобув міжнародне визнання як учений.

В історичному нарисі (1926) про буття української книги з кінця XVIII ст. й до Першої світової війни С. Єфремов послідовно висвітлює внесок П. Куліша у видавничий рух, згадує видану ним у Києві 1843 р. збірку «Україна», зауважує, що початок нового періоду в книжковій справі можна датувати 1856 р. – роком видання першого тому Кулішевих «Записок о Южной Руси». Єфремов говорить про «досить-таки інтенсивний петербурзький період українського друкованого слова», коли найбільш енергійним діячем, «душею видавничою справи» стає П. Куліш. «Допіру він дістав змогу, по десятилітньому мовчанні, виступати в літературі вже під власним ім'ям і розгортає кипучу, як на одну людину, і – що найголовніше – систематичну вже до певної міри працю в сфері українського видавництва»⁵⁹. С. Єфремов пригадає власну друкарню П. Куліша, високо оцінює репертуар виданих ним книжок, зокрема «цікаву спробу» серії книжок для народного читання «Сільська бібліотека», яка складалася з творів кращих українських письменників («це була перша спроба систематичного видавництва для народу, а коли не лічити листів Квітчиних, то й перша взагалі спроба цілком популярної книги», тип народної книжки – так званих «метеликів»)⁶⁰. Учений відзначає в позитивному сенсі поліграфічні якості Кулішевих видань: «досить чепурні, хоч і простенькі, охайненько видані, з гарною раз у раз коректою», почувалось на них «дбайливе око ... видавця»⁶¹. Він визнає незамінну роль Куліша в журналі «Основа», де той був «найдіяльнішим співробітником»⁶², підкреслює,

⁵⁴ Див.: Лебідь-Гребенюк Є. Жанр щоденника... С. 17–19.

⁵⁵ Єфремов С. Дорогою синтезу. Огляд історіографії українського письменства / Єфремов С. *Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії / Упорядкування, передмова та примітки Е. Соловей*. Київ: Наукова думка, 2002. С. 136–137.

⁵⁶ Там само. С. 137.

⁵⁷ Див.: Єфремов С. Дорогою синтезу... С. 137–138.

⁵⁸ Там само. С. 137–139.

⁵⁹ Єфремов С. В тісних рямцях. Українська книга в 1798–1916 рр. / Єфремов С. *Вибране... С. 157*.

⁶⁰ Там само. С. 157–158.

⁶¹ Там само. С. 158.

⁶² Там само. С. 158.

що серед письменників, твори яких друкувало видавництво «Вік» на межі XIX–XX ст., наявні були між іншими й праці П. Куліша. До того ж, «Вік» продовжив традицію виходу в світ серії народних книжок (70 назв до 1918 р.)⁶³.

У монографічних студіях про І. Карпенка-Карого (1924), І. Нечуя-Левицького (1924), П. Мирного (1928) академік С. Єфремов інтерпретує постать П. Куліша виключно у позитивному сенсі. У розвідці про І. Нечуя-Левицького він говорить про «голосне в нашому письменстві подружжя Кулішів», до котрих у Варшаву молодий автор здійснив 1867 р. «літературне паломництво»⁶⁴; іменує П. Куліша «хрещеним батьком Левицького в письменстві»⁶⁵. С. Єфремов зазначає як суттєвий факт, що І. Нечуй-Левицький після смерті П. Куліша 1897 р. на прохання Британського Біблійного товариства продовжив переклад Біблії, на який небіжчик витратив скільки сил і натхнення⁶⁶. У заключній частині монографії С. Єфремов подає таке формулювання: «Квітка, Куліш, Марко Вовчок – і Левицький... Він безпосередньо йде за тими трьома кращими нашими повістярами і знаменує собою дальший ступінь в розробці нашої повісті»⁶⁷, недвозначно позначаючи місце письменника в еволюції української прози.

У студії про Панаса Мирного академік зауважує, що початкуючий автор у своєму стилі «вже тоді пішов далі за досягнення таких заслужених попередників, як Квітка чи навіть Куліш»⁶⁸, ставить Куліша поруч з такими «визнаними майстрами художньої прози», як Квітка, Стороженко, Марко Вовчок, Нечуй-Левицький, Свидницький, Кониський⁶⁹.

У вилученому радянською цензурою підрозділі «Історії українського письменства» вчений із гіркотою згадував про непоправну культурну втрату, спричинену 1919 р. комуністичним режимом в Україні. «Загинула отак ціла, присвячена Кулішеві, книжка “Нашого минулого”, у якій надруковано було – Кулішів щоденник, його ж листування з М. Марковичкою, листи Драгоманова до Куліша і т. ін. – усе першорядної ваги історично-літературний матеріал. А як разом пропали й оригінали, то, може зрозуміти, якою для історії нашого письменства втратою був цей переможний монополізацій друківаного слова триумф...»⁷⁰ Але в приватному архіві С. Єфремова лишилося кілька порізаних аркушів із єдиного примірника тієї книги, і, як він писав, «своїм пошматованим виглядом цей нещасний унікум ще більшого завдає жалю за втраченим так нерозумно і вже навіки матеріалом із життя наших творців і майстрів слова»⁷¹.

Таким чином, на підставі розглянутих матеріалів слід визнати недвозначний зміст поглядів С. Єфремова щодо особи й творчості П. Куліша. Вірогідно, у 1900-ті рр. С. Єфремов тяжів здебільшого до соціально-психологічного потрактування постаті П. Куліша. В ідеологічній палітрі він виокремлював у світогляді письменника такі маркери, як романтизм, етнографізм, традиціоналізм, ірраціоналізм, націоналізм (зі властивим П. Кулішу химерним поєднанням українського патріотизму та імперської лояльності). Учений постійно акцентував на мотивах комунікативної дії, життєвої й творчої активності П. Куліша, аргументовано аналізував претензії героя на значущість того, про що він говорив і думав, у чому він був переконаний.

У різножанрових працях С. Єфремова простежується складна еволюція сприйняття внеску Куліша в модерну українську культуру. Можливо, своєрідною межею в цих інтелектуальних рефлексіях була «новорадівська» публіцистика революційної доби 1917–1921 рр. й співробітництво в критико-бібліографічному місячнику «Книгарь». Суттєвим кроком стало розширення поля наукових зацікавлень у стінах ВУАН із середини 1920-х рр., історіографічні й джерелознавчі студії, присвячені П. Кулішу. Не випадково саме в праці «Провіянний Куліш» С. Єфремов формулює методологічні настанови, своєрідний академічний «заповіт», що так контрастує з парадоксальними викликами завзятого полеміста 1900–1910-х рр. Не виключено, що коли б не обірвалася так хутко внаслідок злочинних репресій сталінського режиму блискуча діяльність Сергія Єфремова – зрілого вченого, він неодмінно долучився б до проекту повного видання Кулішевої спадщини.

⁶³ Єфремов С. В тісних рямцях... С. 171–172.

⁶⁴ Єфремов С. Іван Левицький-Нечуй / Єфремов С. *Вибране...* С. 411–412.

⁶⁵ Там само. С. 412.

⁶⁶ Там само. С. 417.

⁶⁷ Там само. С. 466.

⁶⁸ Єфремов С. Панас Мирний / Єфремов С. *Вибране...* С. 575.

⁶⁹ Там само. С. 661.

⁷⁰ Єфремов С. [Вилучений] підрозділ 1 з розділу XVII (додаткового) «Історії українського письменства» / Єфремов С. *Вибране...* С. 680.

⁷¹ Там само. С. 681.

References

- Fedoruk, O. (2016). Kulisheznastvo [Kulisheznastvo]. *Entsyklopediya suchasnoyi Ukrayiny*. T. 16. Kyiv, Ukraine.
- Fedoruk, O. (2019). Kulisheznastvo s'ohodni: stan, problemy i perspektyva [Kulisheznastvo today: state, problems and prospects]. *Byuletyn' Naukovoho tovarystva im. Shevchenka v Amerytsi – Bulletin of the Shevchenko Scientific Society in America*, 48 (64). New York, USA.
- Hradovs'kyi, A. (1996). S. Yefremov pro dezyderaty v kulisheznastvi [Yefremov on desideraty in kulisheznastva] / *Materialy Vseukrains'kykh Yefremiv's'kykh chytan'*. Cherkasy, Ukraine.
- Hrych, I. (2006). [Retsenziya]: Panteleymon Kulish [Review: Panteleimon Kulish. Complete collection of works. Leaves]. *Povne zibrannya tvoriv. Lysty. Ukrains'kyi arkhografichnyi shchorichnyk – Ukrainian archeographic yearbook*. Kyiv, Ukraine.
- Hrych, I. (2021). *Ukrains'ka istoriya: cherez identychnist' do derzhavy* [Ukrainian history: through identity to the state]. Kyiv, Ukraine.
- Ivanyts'ka, S. (2018). Publitsystychna spadshchyna Serhiya Yefremova v konteksti suspil'nykh transformatsiy: istoryko-biografichni aspekty (kinets' XIX st. – 1920 rik): monohrafiya [Sergiy Yefremov's journalistic legacy in the context of social transformations: historical and biographical aspects (end of 19 century – 1920)]. Kherson, Ukraine.
- Ivanyts'ka, S. (2020). «Ya svojemu bozhestvu – druzhyni vichno poklonyalas'» [retsenziya na vydannya]: Lysty Hanny Barvinok do Illi Shraha. Tom 1 / Chernihiv: Chernihiv's'kyi literaturno-memorial'nyy muzey-zapovidnyk im. M. Kotsyubyns'koho, 2019. 444 s. [“I worshiped my deity – my wife forever” [review of the publication]: Letters of Anna Barvinok to Ilya Shraha. Vol. 1]. *Literaturnyy Chernihiv – Literary Chernihiv*, 2.
- Ivanyts'ka, S., Demchenko, T. (2018). Publitsystyka Serhiya Yefremova na shpal'takh «Knyhary» (1917–1920 roky) [Serhiy Yefremov's journalism on the pages of Knygar (1917–1920)] / *Yefremov, S. Publitsystyka v «Knyhari» doby viiny ta revolyutsiyi (1917–1920)*. Kherson, Ukraine.
- Ivanyts'ka, S., Demchenko, T. (2020). Serhiy Yefremov: «Tse zhyttya bulo odnym sutsil'nym podvyhom neustannoyi pratsi» [Serhiy Yefremov: «This life was one continuous feat of tireless work»]. Kyiv, Ukraine.
- Kirzhaev, S. (1993). Vid uporyadnyka / *Kulish, P. Shchodennyk / Uporyadkuvannya tekstu, pryमितky: S. Kirzhayev* [From the compiler / P. Kulish. Diary / Arranging the text, notes by]. Kyiv, Ukraine.
- Lebid-Hrebenyuk, Y. (2017). Zhanr shchodennyka u tvorchosti P. Kulisha i T. Shevchenka [The genre of the diary in the works of P. Kulish and T. Shevchenko]. *Slovo y Chas – Word and Time*, 3.
- Melenchuk, O. (2013). S. Yefremov pro vzayemnyy T. Shevchenka i P. Kulisha [S. Yefremov about the relationship between T. Shevchenko and P. Kulish]. *Naukovyy visnyk Mykolayivs'koho derzhavnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlyns'koho. Ser.: Filolohichni nauky – Scientific Bulletin. Philological sciences*. Issue 4.11.
- Ponomar'ova, V. (2007). Zhyttyeva drama Panteleymona Kulisha v interpretatsiyi Serhiya Yefremova [Life drama of Panteleimon Kulish in the interpretation of Sergei Yefremov]. *Materialy Vseukrains'kykh Yefremiv's'kykh chytan'*. Cherkasy, Ukraine.
- Yakobchuk, N. (2010). Istoriya vydannya povnoho zibrannya tvoriv ta lystiv Panteleymona Kulisha u lystuvanni Ivana Kamanina do Hanny Barvinok [History of publishing a complete collection of works and letters of Panteleimon Kulish in Ivan Kamanin's correspondence to Anna Barvinok]. *Literaturoznavchi obryi. Pratsi molodykh uchenykh – Literary horizons. Works of young scientists*, 18. Kyiv, Ukraine.
- Yas', O. (2007). Istorychni pohlyady Panteleymona Kulisha v svitli intelektual'nykh metamorfoz 1870–1880-kh rokiv [Historical views of Panteleimon Kulish in the light of intellectual metamorphoses of 1870–1880]. *Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayini: zb. nauk. pr. – Historiographical research in Ukraine: collection of scientific works*, 17. Kyiv, Ukraine.

Іваницька Світлана Григорівна – доктор історичних наук, доцент, викладач соціогуманітарних дисциплін, Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія (вул. Кіяшка, 9, Запоріжжя, Україна).

Ivanytska Svetlana G. – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (9 Kyashko Street, Zaporizhzhya, Ukraine).

E-mail: isvetlana@hotmail.com

PANTELEIMON KULISH IN PUBLICISTIC AND LITERARY-CRITICAL WORKS OF SERHIY YEFREMOV (1900s – 1920s)

The proposed study is focused on the two heroes, two actors, two prominent representatives of different generations of the Ukrainian movement, such as Panteleimon Kulish (1819–1897) and Serhiy Yefremov (1876–1939). The purpose of the article is to find out the mechanism of constructing images of figures of the older generation of Ukrainians. “people of the 1840s” in Yefremov's publicistic and literary-critical works, to trace the main evolutions in Yefremov's attitude to the figure and heritage of Kulish. The sources were primarily the Yefremov's works of the 1900s – 1920s, the most important of which are “Without synthesis. In Memory of Kulish” (1912; new edition – 1924), “New Funeral of Kulish” (1908), “Near the beginning of Ukrainian Criticism (Kulish as a Literary Critic)” (1919), “Filtered Kulish. The nature and tasks of researchers about Kulish” (1927), memoirs and diaries, socio-political and cultural publicistic

works of S. Yefremov. In the 1900s in his observations critic tended mostly to the socio-psychological interpretation of the Kulish figure. A significant thing in the context of this problem is the concept of "communicative action" borrowed from the methodological arsenal of the phenomenological sociology (A. Schutz, J. Habermas) which requires that actors are considered as subjects who speak and listen, closely related to the objective, social or subjective world. Also, this concept requires to make certain claims to the significance of what they say and think, what they are convinced in. Free and open communication which was supported by S. Yefremov in journalism and public life, confirms the relevance for historical and biographical research of these key concepts. In Yefremov's publicistic texts devoted to the representatives of the older generation of the Ukrainian movement, there is an interpretation and representation of the past as component of the collective memory.

Keywords: Panteleimon Kulish, Serhiy Yefremov, journalism, communicative action, generation.

Дата подання: 28 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 10 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Іваницька, С. Пантелеймон Куліш у публіцистичних і літературно-критичних працях Сергія Єфремова (1900-ті – 1920-ті роки). *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 122–136. DOI: 10.5281/zenodo.5089623.

Цитування за стандартом APA

Ivanytska, S. Panteleimon Kulish u publitsystychnykh i literaturno-krytychnykh pratsiakh Serhiia Yefremova (1900-ti – 1920-ti roky) [Panteleimon Kulish in publicistic and literary-critical works of Serhiy Yefremov (1900s – 1920s)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5. P. 122–136. DOI: 10.5281/zenodo.5089623.

